

A KÖRNYEZETI DEMOKRÁCIA ELMÉLETE ÉS GYAKORLATA*

Antal Attila

(ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Politikatudományi Intézet;
Méltányosság Politikaelemző Központ)

Összefoglaló

Jelen írás a környezeti demokrácia elméleti megragadására, a demokráciaelméletek közötti elhelyezésére, valamint az elmélet gyakorlati kiindulópontjainak megragadására törekszik. A környezeti demokrácia a demokráciaelméletek új paradigmája. A demokrácia evolutív felfogásában elkülöníthetjük a hagyományos demokráciaelméleteket (benne a képviseleti, a közvetlen, a részvételi, továbbá a deliberatív paradigmákat), valamint a környezeti problémák előtérbe kerülésével, az ember és a természet kapcsolatának ártértékelésével párhuzamosan a demokráciaelméletek új irányát. Az írás a környezeti demokráciát kommunikáción alapuló, reflexív elméletként mutatja be, reflektálva a paradigma (hazai) gyakorlati hátterére. Jelen munka célja a környezeti demokrácia minimális keresztmetszetének bemutatásán túlmenően a témakörben rejlő kutatási lehetőségek felvillantása is.

KULCSSZAVAK: demokráciaelmélet ■ környezetvédelem ■ környezetpolitika ■ környezeti demokrácia

„Ahogyan a demokratáknak el kell ítélniük azokat, akik más embereket elhallgattatnak, ugyanúgy kellene elítélniük azokat is, akik a természetet hallgattatják el azáltal, hogy elpusztítják.”¹

ELMÉLETI KIINDULÓPONT

A XXI. századra több jelentős fordulat is bekövetkezett a demokráciáról való gondolkodás történetében. Ha úgy tetszik két fő *paradigma* – a képviseleti és a közvetlen – folytat egymással küzdelmet (Lásd erre: Budge, 2000). Mára világhosszá vált, hogy a modern hatalmi rendszerek csupán a képviseleti intézmények gerincén képesek működni, ugyanakkor az is, hogy az állampolgá-

* A tanulmány a Magyar Politikatudományi Társaság XV. Vándorgyűlésén elhangzott előadás kibővített és átdolgozott változata.

roktól elidegenedett, bürokratikus gépezet nem nélkülözheti a közvetlen hatalomgyakorlás (legalább) minimális szintjét.

Napjainkra alapvetően négy fő demokráciaelméletről beszélhetünk: képviseleti, részvételi, közvetlen és deliberatív. Ezeket nevezhetjük a demokrácia „hagyományos” elméleteinek, amelyek két csoportra (paradigmára) oszthatók aszerint, hogy a szuverén nép hogyan (milyen eljárás keretében) irányítja az államot. Értelemszerűen tehát, a képviseleti demokrácia teoretikusai szerint a nép által delegált hatalomgyakorlásnak kell primátust adni (*képviseleti paradigma*), míg a közvetlen, a részvételi és a deliberatív demokrácia hívei többre értékelik a közvetlenül érvényesülő *vox populi*-t (nevezzük ezt most egyszerűen *direkt paradigmának*). Ahhoz, hogy tovább léphessünk témakörünkben néhány gondolat erejéig meg kell, hogy vizsgáljuk a fenti elméleteket.

A *képviseleti demokrácia* elméletének egyik legfontosabb képviselője Giovanni Sartori, aki már 1962-ben a képviseleti demokrácia elsődlegessége mellett érvelt. Demokrácia-értelmezésének középpontjában az elitek és a társadalom relációja áll: ennek értelmében az „embereknek” nem cselekedniük kell, hanem csak reagálni a versengő elitek politikájára. Ebben a rendszerben – magától értetődő módon – foglalkozni sem kell (korunk „népbetegségével”) a politikai apátiával és passzivitással, hiszen az elitek mindenki megelégedésére képesek működtetni a rendszert.² Sartori gondolkodásának a középpontjában a döntéshozási eljárás áll: a döntést a választott képviselők hozzák, akik „beszélgetnek, vitatkoznak egymással, alkudoznak, kölcsönös engedelményeket tesznek, s ily módon abban a helyzetben vannak, hogy a választóik számára pozitív összegű megoldásokat találnak.” (Sartori, 1999: 71.). Sartori tehát a demokráciát folyamatos döntéshozási viszonyként tételezi fel, ahol csupán a képviselők (s nem pedig a képviseltek) hozhatnak kompetens döntést.

A hagyományos demokráciaelméletek másik paradigmatis vonulata a képviseleti elmélet hiányosságai, reflektálatlanságai nyomán keletkező úrt igyekszik betölteni (amint látni fogjuk hasonló, de korántsem egymással megegyező módokon). Az 1960-as évektől az új politikai szerveződések tevékenysége nyomán bontakozott ki az a folyamat, amelyet a választópolgárok *modern térfoglalásaként* írhatunk le (korábban a választójog *kiteljesítéséért*, ekkor pedig a választójog *valódi tartalommal* való megtöltéséért folyt a harc). Ez a társadalomkritika hamarosan az uralkodó demokrácia-felfogás kritikájává is vált: megszülv a *részvételi demokrácia* elméletét (erre lásd bővebben: Pateman, 1970.). A részvételi demokrácia nem a képviseleti megoldásokat utasítja el, hanem a képviseleti elmélet által középpontba állított tömeg–elit dichotómiát: ezen elmélet képviselői fontosnak tartják azt, hogy a társadalmi szervezeteknek lehetőségük legyen a politikai döntések befolyásolására. A részvételi elméletben az egyenlőség átértékelődik: a képviseleti megfontolásokkal ellentétben az egyenlőség immáron nem csupán a választójog egyenlőségét, hanem a dön-

tések befolyásolásának egyenlőségét jelenti – tehát egyfajta *eljárási egyenlőséget*. A részvételi demokrácia teóriájától nehezen választható el (sőt sok esetben annak egyik aleseteként fogható fel) a *közvetlen demokrácia elmélete*, mégpedig azért, mert mind a két elmélet a képviseleti teória gyengítésére hivatott. A két elmélet (halovány) határvonala leginkább abban mutatható ki, hogy míg a részvételi elmélet az egyenlő befolyásolás lehetőségét emeli ki, addig a közvetlen demokrácia – bizonyos szempontból túllépve ezen – intézményi aspektusokban (népszavazás, népi kezdeményezés) gondolkodik, továbbá foglalkozik a demokratikus döntés minőségének kritériumával is, nevezetesen: az állampolgárok racionális választásával (lásd erre: Budge, 1996). A „rosszkedvű demokráciák”³ kialakulása oda vezetett, hogy az 1980-as évektől ismét felerősödik a direkt paradigma, s megjelenik a *deliberatív demokrácia elmélete* (amely – hasonlóan a többi direkt elmülethez – nem vonja kétségbe a képviseleti intézmények szükségességét⁴). A deliberatív teória középpontjában a *nyilvános vita*, a diskurzus áll, amelynek során az állampolgárok kialakítják saját preferenciáikat: vagyis a deliberatív vita résztvevői nem kész álláspontokkal indulnak, hanem egymás gondolatainak megtermékenyítésével formálják közösen a preferenciákat, „menet közben” alakítva ki az álláspontokat. A deliberatív elmélet által preferált konszenzusos, közösségi döntés – amely egy olyan vitaszituáció eredménye, ahol vitatható érvek felállítását után jutunk közös kompromisszumra (s ez a közösségi folyamat adja a döntés legitimitációját, lásd még: Bohman, 1997 és Elster, 1998) – felfogható egy csoportközi kommunikáció produktumának, megelőlegezve az újabb demokrácia-felfogások egyik sajátosságát.

Azért tartottam fontosnak rögzíteni a különböző elméletek esszenciáját, mert e vázolt keretben kell kifejtenünk, illetve elhelyeznünk a környezeti demokrácia koncepcióját: a bemutatott elméleti kiindulópontok (és azok értelmezése) jelentik azokat a fogódzókat, amelyeken keresztül bemutatom a demokráciaelméletek *új paradigmáját*.

A hagyományos demokráciaelméletek		
Paradigma	Elmélet	Fő motívum
<i>Képviseleti paradigma</i>	Képviseleti elmélet	A legjobb döntés meghozása a legjobb eljáráson keresztül
<i>Direkt paradigma</i>	Részvételi elmélet	Az egyenlő befolyásolás lehetősége
	Közvetlen elmélet	Az intézmények szerepe
	Deliberatív elmélet	Nyilvános vita, konszenzusos, közösségi döntéssel

CSELEKVÉSELMÉLET ÉS ÉRTÉKELMÉLET

Gondolatmenetünk következő állomása a hagyományos demokráciaelméletek komplex értelmezése. A két irányadó paradigma mentén kibontakozó négy elmélet tulajdonképpen *elsősorban cselekvéselmélet*.⁵ Valamilyen módon mind a négy elmélet középpontjában a demokratikus cselekvés⁶ egy-egy sajátos aspektusa (legjobb út – legjobb döntés; egyenlő befolyás, intézményes cselekvés, konszenzusos, közösségi döntés) áll. Mind a két paradigma (képviseleti, direkt) azonosítható egy sajátos eljárásrendszerrel (processzussal), amely meghatározza az adott elmélet látó-, és hatókörét: a képviseleti elmélet középpontjában a választott képviselők által meghozott döntés áll, míg a direkt-elméletek a demokratikus döntési szint befolyásolásában és társadalmisításában érdekeltek. A hagyományos demokráciaelméletek középpontjában eljárási, elosztási, tervezési kérdéseket találunk, s az egyes elméletek aszerint különböztethetők meg, hogy az adott kontextus milyen választ ad ezen utóbbi kérdésekre. Az egyes elméletek fő szervező eleme a processzusok alanya: maga az ember. Így ezen teóriák szükségképpen *antropomorf* személetet tükröznek („minden mértéke az ember és az általa – avagy képviselői által – meghozott döntés”).

A természetet, a fenntartható fejlődést fontosnak tartó elméletek, a zöld perspektívák viszonylag új keletűek. A „politikai ökológia” kialakulása két időszakhoz köthető: vannak akik a XIX. század végétől és a XX. század elejétől datálják a zöld elméleteket, mások pedig a múlt század 70-es éveivel kötik azokat. Az első megközelítés filozófiai alapok után kutat, a második (számunkra gyümölcsözőbb) a politikai-ideológiai aspektust emeli ki: ugyanis az 1970-es évektől már kialakult az a réteg (zöld mozgalmak és az első zöld pártok), akik fogékonyak voltak a környezetvédelmi, posztmateriális értékek iránt.⁷ Az ökopolitika felfutása tehát innen ered, ehhez kapcsolódik a zöld szemlélet intézményesülése, amely nagyban kötődik a környezetpolitika előretöréséhez, a civil szervezetek és egyéb részvételi tendenciák megerősödéséhez. Az ökológiai alapokon álló demokráciaelmélet(ek) a hagyományos elméletekhez képest más alapállást képvisel(nek).⁸ Az ilyen elméletek paradigmája az *öko paradigma*, amely nem az embert állítja a vizsgálódás középpontjába, hanem a természetet és az embert, illetve a kettő komplex kapcsolatrendszerét. A zöld paradigmák közül eddig a *környezeti demokrácia elmélete* ért el olyan fejlődési fokot⁹, amely alkalmassá teheti arra, hogy a szembe állítsuk a hagyományos teóriákkal. Ez a paradigma tehát a posztmateriális értékek előtérbe kerülésével alakult ki, így a környezeti demokrácia elmélete *elsősorban értékelmélet*: a környezeti értékek, s ez által természetesen az emberi értékek megóvását helyezi a középpontjába.¹⁰ Ez azonban nem jelenti azt, hogy ennek az elméletnek ne lenne cselekvéselméleti irányultsága: éppen azért teheti meg, hogy értékelméleti alapokra helyezkedjen, mert a hagyományos (cselekvésközpontú) demok-

ráciaelméletek már kidolgozták azokat a legfontosabb (főként deliberatív eljárásokat), amelyekre a környezeti demokrácia szervesen támaszkodhat. Utóbbi szempont miatt a környezeti demokrácia elmélete nem csupán értékelmélet, hanem egyben egy *reflexív elmélet* is: épít, reflektál a korábbi eredményekre.

Habermas kifejti a modernizáció racionalizációs tendenciáit (Habermas, 1984 és 1987; idézi Dryzek, 2009: 588.). Az *instrumentális racionalizáció* szerinte azt jelenti, hogy a konzisztens célok elérése érdekében választjuk és alkalmazzuk a megfelelő eszközöket. Az instrumentális racionalizáció tehát nem más, mint a (köz)politikai tervezés során érvényesülő tervezési szempontok összeegyeztetése és a terv kivitelezése. Ez alapvetően egy eljárási, cselekvési szempontú megközelítés. A *kommunikatív racionalizáció*, illetve „*cselekvés megértést tételez fel az alanyok között, és tevékenységük megvitatáson és szocializáción keresztül történő koordinálását*” (Dryzek, 2009: 588.). A hagyományos demokráciaelméletek elsősorban instrumentális alapokon álltak, lévén hogy elsődleges volt számukra az eljárás és az abban való részvétel, valamint a döntés, illetve annak befolyásolása. A környezeti demokrácia elmélete ugyanakkor a kommunikatív racionalitás mentén bontakozik ki, s ez a megközelítés „*olyan modellt alkot a demokrácia számára, amely inkább tanácskozó (deliberatív), mint célirányos (stratégiai) jellegű*” (Dryzek, 2009: 588.). Láthatjuk tehát, hogy a reflexív típusú környezeti demokrácia leginkább a deliberatív elméletre támaszkodik, ugyanakkor azt is megjegyezhetjük, hogy – sem a deliberatív elmélet, sem pedig a környezeti demokrácia – nem hagyja figyelmen kívül a képviselői rendszer realitását. Sőt, azt is kijelenthetjük, hogy „*... a liberális-demokrata politikai és az általa biztosított cselekvési tér adja az ökológiai politikai tevékenység mozgásterét*” (Dobson, 2009: 601.).

A környezeti demokrácia elméletének tehát az egyik alapja a kommunikáció.¹¹ Nem lenne azonban szerencsés, hogy ha a hagyományos elméleteket megfosztanánk a kommunikáció értékétől, s azt csak az öko-paradigmákra alkalmaznánk. Ugyanakkor vitathatatlan, hogy a környezeti demokrácia kontextusa teljesebb értelemben használja a kommunikációt, hiszen ezen elmélet keretében „*a természeti világból érkező jelekre ugyanolyan figyelmet fordítunk, mint azokra amelyek az emberektől érkeznek, és ugyanolyan gondosan értelmezzük őket*” – állítja Dryzek (Dryzek, 2009: 589.). Ezen túlmenően célszerű felvetni egy további szempontot (csupán azok kedvéért, akik a kommunikációt csak ember–ember közötti viszonyrendszerben értelmezik), nevezetesen: a természeti világot fel lehet fogni nem csupán egy kommunikációs „partnernek”, hanem egy *kommunikációs közegnek*, amely alkalmat ad az emberek közötti interakcióra, igen fontos üzeneteket közvetítve (gondoljunk itt a nemzeti parkokra és tájvédelmi körzetekre, amelyek a természet iránti megbecsülést közvetítik az odalátogatóknak, vagy éppen egy szennyezett folyóra, amely a természeti értékek és egyben saját életlehetőségeinek figyelmen kívül hagyását közvetíti a szemlélődőnek).

Demokráciaelméletek					
	Paradigma	A paradigma jellege	Elmélet	Az elmélet jellege	Fő motívum
Hagyományos demokráciaelméletek	<i>Képviselési paradigma</i>	Antropocentrikus	Képviselési elmélet	Elsősorban cselekvéselmélet; Instrumentális racionalizáció	A legjobb döntés meghozása a legjobb eljáráson keresztül
	<i>Direkt paradigma</i>		Részvételi elmélet		Az egyenlő befolyásolás lehetősége
			Közvetlen elmélet		Az intézmények szerepe
			Deliberatív elmélet		Nyilvános vita, konszenzusos, közösségi döntéssel
Új demokráciaelmélet(ek)	<i>Öko-paradigma</i>	Differenciált megközelítés (ember és természet)	Környezeti demokrácia	Elsősorban értékelmélet; Reflexív elmélet; Kommunikációelmélet; Kommunikatív racionalizáció	Környezeti értékek; megértés; interakció; kommunikáció

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a környezeti demokrácia élő kapcsolatban (meg merném kockáztatni: leszármazási viszonyban) áll a hagyományos demokráciaelméletekkel – ugyanakkor meg is haladja azokat. A korábbi évtizedek paradigmatiszta problémája a közvetett és képviselési intézmények összeegyeztetése volt. A deliberatív demokráciaelmélet nagyrészt megoldotta, kiküszöbölte ezt a kihívást, elfogadva a képviselési intézmények primátusát. A környezeti demokrácia tehát már nem elsősorban ezzel a kihívással néz szembe: a XXI. század valódi problémája az ökológiai katasztrófák elkerülése, a fenntarthatóság biztosítása, a környezet állapotának megőrzése és átörökítése. A környezeti demokrácia tehát nem borítja fel a kialakult demokrácia kereteit, sokkal inkább adaptálja az új kihívások irányába, a demokrácia cselekvéselméleti megközelítéséhez egy értékelméleti aspektust olvaszt hozzá – vagyis a környezeti demokrácia a demokrácia evolúciójának új állomása. A zöld demokrácia a szó valódi értelmében demokrácia marad: hiszen *„... még ha valaki ki is tudná mutatni, hogy egy bizonyos szituációban a demokrácia és a részvétel kedvezőtlen környezeti végeredményhez vezetne, a legtöbb zöld hite akkor sem rendülne meg ezekben az értékekben. A zöldek többsége ugyanis meg van győződve arról, hogy ha az embereknek helyes értékrendszere lenne, és az intézményi háttér is megfelelő volna, akkor a demokrácia működné, és megfelelő (környezetérzékeny) döntések születnének.”* (Meadowcroft, 2009: 341.).

A KÖRNYEZETI DEMOKRÁCIA FONTOSSÁGÁT ERŐSÍTŐ TÉNYEZŐK

A környezeti demokrácia elméleti megalapozása után a következőkben bemutatom az elmélet gyakorlati megvalósításának aspektusait. Ezek előtt azonban célszerű számba venni azokat a tendenciákat (*genetikus tényezők*), amelyek hatást gyakorolva a környezetvédelemre, illetve a civil/társadalmi részvételére a gyakorlati környezeti demokrácia megvalósításának irányába hatottak:

- Napjainkra átalakulóban van a politikai intézményrendszer szerepe: megfigyelhető a kormányzatról (*government*) a dinamikusan változó, laza szabályozásra és hálózati együttműködésre épülő kormányzásra (*governance*) való áttérés; másrészt a döntéshozatalban is érzékelhető a közpolitikai (az utóbbi időszakban pedig a környezetpolitikai) megfontolások növekvő súlya.
- Megváltozóban van továbbá az EU döntéshozatala. Az *Agenda 21* fejlesztési terv fogalmazta meg azt, hogy a civil szervezetek alapvető szerepet játszhatnak a részvételi demokrácia (ki)alakításában.
- Az utóbbi években – különösen pedig a gazdasági- pénzügyi válság nyomán – egyre inkább felértékelődik a környezetpolitika, s mivel e közpolitika hagyományosan nyitott a deliberatív megoldások iránt, ezért a környezetvédelem fokozatos térnyerése és a civil részvétel jelentőségének növekedése párhuzamosságot mutat.¹²
- Utóbbi tendenciához kapcsolódik a társadalmi mozgalmak és a civil szervezetek átalakulása. Egyrészt kialakultak e szervezetek globális, illetve szupranacionális szerveződés (lásd erre: Boda 2004), amelyekben egyszerre jelentkezik az intézményes és hierarchikus koncentrálódás.

Láthatjuk tehát, hogy a környezetvédelemre való döntéshozói reflektálás, valamint az ehhez kapcsolódó deliberatív folyamatok szinkronban (egymást erősítve) bontakoznak ki, s ez alátámasztja a fent jelzett tételünket: a környezeti demokrácia elmélete nem szembemegy velük, hanem „táplálkozik” a hagyományos demokráciaelméletekből, belőlük fejlődik ki (különösen a deliberatív demokráciából). Ez a fejlődési ív arra utal, hogy a demokráciát egy önszervező, önfejlesztő rendszernek is felfoghatjuk, s ebben a keretben az egyes paradigmák (demokráciaelméletek) egymásra épülnek (*evolútív demokrácia-felfogás*).

A KÖRNYEZETI DEMOKRÁCIA GYAKORLATI JELENTÉSSZINTJEI

A környezeti demokrácia témaköre összegzi magában mindazokat a tendenciákat, amelyek az utóbbi évtizedekben jelen vannak a közéletben, a társadalomban: együtt jelenik meg itt az életterünkért való aggodás, a jövő generációinak fontossága, továbbá a politikából való kiábrándulás, az állampolgárok cselekvési igénye, részvétele a demokratikus döntéshozatali rendszerben (ide-

értve ennek szervezett formáját, a környezetvédelmi civil szervezetek tevékenységét). A környezeti demokrácia tehát egyfajta *kortünetként* felszínre hozza, integrálja azokat a legfontosabb problémákat, kihívásokat, amelyek napirenden vannak. Mindezek alapján a környezeti demokrácia gyakorlati megvalósulását két aspektusból tárgyalom: a környezeti demokrácia normatív-technikai megalapozottsága (*normatív-technikai aspektus*)¹³ és a civil (környezetvédő) szervezeteknek a politikai döntéshozásban való részvétele (*részvételi aspektus*) irányából. Vizsgálódásomat – szándékosan – Magyarországra szűkítem le, azaz a céllal, hogy talán így közelebb hozható a velünk élő környezeti demokrácia.

A KÖRNYEZETI DEMOKRÁCIA NORMATÍV-TECHNIKAI ASPEKTUSA

„Hazánkban a demokratizálódási folyamat eredményeként, illetve az európai uniós követelmények betüremkedésével szintén megjelentek azok a garanciális szabályok, amelyek az egyén számára jogérvényesítési, jogvédelmi pozíciót biztosítanak. Nem túlzás azt állítani, hogy a környezetvédelem a demokrácia gyakorlásának kulcsterülete lett, de azt sem, hogy a demokratikus játékszabályok épp ezen a területen a legkidolgozottabbak (működésük értékelése már más kérdés).”¹⁴

A környezeti demokrácia normatív-technikai oldalát egyrészt magához az egészséges környezethez és a környezet megóvásához való jogon és kötelességen túlmenően, hagyományosan négy (gyakorlati) területen értelmezhetjük:

- hozzáférés a környezeti információkhoz,
- ennek alapján részvétel a politikai döntéshozatalban,
- állami garanciaként az utóbbiak peremfeltételeinek megteremtése (azaz a részvételre képesítés),
- ezekhez kapcsolódóan az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosítása.

Ezek a környezeti demokrácia „gerinc-jogosítványai”. A továbbiakban meghatározhatjuk a környezeti demokrácia normatív oldalának két alapvető szintjét: a nemzetközi és nemzeti szinteket. Nemzetközi szinten az Európai Unió joganyaga és a nemzetközi egyezmények rendszere érdemel kiemelés. Nemzeti szinten mindenképp az alkotmány és a paradigmát konkretizáló törvények érdemelnek figyelmet.

Az elmélet nemzetközi szinten megalapozó dokumentuma a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosí-

tásáról szóló, Aarhusban, 1998. június 25-én elfogadott egyezmény. Hazánk az egyezmény aláírói között volt, s 2001-ben ratifikáltuk¹⁵ a dokumentumot. Az Aarhusi Egyezmény a következő célkitűzéseket határozza meg: *„A jelen és jövő generációkban élő minden egyén azon jogának védelme érdekében, hogy egészségének és jólétének megfelelő környezetben éljen, ezen Egyezményben Részes valamennyi Fél garantálja a nyilvánosság számára a jogot az információk hozzáférhetőségéhez, a döntéshozatalban való részvételhez és az igazságszolgáltatás igénybevételéhez a környezetvédelmi ügyekben a jelen Egyezmény rendelkezései szerint.”* Az Európai Unióban a környezeti demokrácia alapidokumentuma a környezeti információkhoz való hozzáférés szabadságáról szóló tanácsi irányelv (90/313/EGK) volt, amelyet 2003-ban váltott fel a jelenleg hatályos irányelv, az Európai Parlament és a Tanács 2003/4/EK irányelve (2003. január 28.). A 2003-as irányelv a következő célkitűzésből indult ki: *„A környezeti információkhoz történő szélesebb körű hozzáférés és az ilyen információk terjesztése hozzájárul a környezeti kérdésekkel kapcsolatos nagyobb tudatossághoz, a szabad véleménycseréhez, a nyilvánosságnak a környezeti ügyekkel kapcsolatos döntéshozatalban való hatékonyabb részvételéhez, és végezetül a jobb környezethez.”*

A környezeti demokrácia nemzeti szintjén mindenképpen fontos hangsúlyozni az alkotmány környezeti jellegét, ugyanis *„... egy, a környezet értékét elismerő alkotmány formális értelemben úgy járul hozzá a 'környezetbarát jogrend' kialakulásához, hogy hivatkozási alapot nyújt, illetve kötelezettséget teremt a környezeti követelmények meghatározásához, tartalmilag pedig úgy, hogy megköveteli a környezeti szempontok figyelembevételét és beépítését az olyan emberi magatartások, társadalmi viszonyok szabályozásába, amelyek a környezet igénybevételét, használatát jelentik.”* (Fodor, 2006: 11.). Az alkotmányoknak a környezetvédelemre vonatkozó rendelkezései tipizálhatóak és rendszert alkotnak. Az alkotmányos rendelkezésekből messzemenő következtetés azonban nem vonható le, hiszen az alkotmányos berendezkedés „ökologizálása” nem pusztán (és nem elsősorban) magával az alkotmány normaszövegével érhető el, hanem annak értelmezésével, s mindenek előtt az alaptörvényre épülő joganyag kialakításával és annak végrehajtásával. Megemlíthetjük, hogy Dánia és az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya meg sem említi a környezet védelmét, holott a környezet védelme fontos szerepet tölt be ezen államok életében is. A környezetvédelemnek a megjelenése – valamilyen formában – az alkotmányokban általánosan mondható: általában államcélként, környezethez való jogként, illetve állampolgári kötelességként nyer kodifikálást. Ezen formákon túlmenően elfordulnak olyan rendelkezések is, amelyek információs vagy részvételi jogot biztosítanak (ezek tulajdonképpen a környezethez való alapjog önálló rész-, vagy eszközjogosítványai). Ugyanakkor a környezeti demokrácia alkotmányos – fent említett – „gerinc-jogosítványai” csupán elvétve helyezkednek el az alaptörvényekben – ezek többnyire törvényi vagy rendeleti szinten nyernek kodifikációt.

A következőkben bemutatjuk a magyar Alkotmány alapvető környezetvédelmi rendelkezéseit és az ahhoz kapcsolódó alkotmánybíróvási gyakorlatot. A magyar Alkotmány két helyen (18. § és 70/D. §) szól a környezethez való jogról. Alaptörvényünk rögzíti az *Általános rendelkezések* között, hogy a Magyar Köztársaság elismeri és érvényesíti mindenki jogát az egészséges környezethez. Az Alkotmány *Alapvető jogok és kötelességek* fejezetében [a 70/D. § (2) bekezdésében] utal az épített és a természetes környezet védelmére, mint a Magyar Köztársaság területén élőknek a lehető legmagasabb szintű testi és lelki egészséghez való jogának eszközére. Az Alkotmány 18. §-ában rögzített környezethez való jog az Alkotmánybíróóság értelmezése (996/G/1990. AB határozat és a 28/1994 [V. 20.] AB határozat) szerint az alapjogok körébe tartozik, s mint ilyen, a legerősebb védelemben részesülő alkotmányos értékek egyike. Ugyanakkor „ki is lóg” a többi alapjog rendszeréből: *„A környezethez való jog jelenlegi formájában nem alanyi alapjog, de nem is pusztán alkotmányos feladat vagy államcél, hanem úgynevezett harmadik generációs alkotmányos jog, amelynek jellege még vitatott...”. Az a tény, hogy nem alanyi alapjogról van szó azt jelenti, hogy a környezethez való jog „önállósult és önmagában vett intézményvédelem, azaz olyan sajátos alapjog, amelynek az objektív, intézményvédelmi oldala túlnyomó és meghatározó”. Az alanyi jogok védelme helyett az állam kötelezettsége e körben a szervezeti garanciák nyújtása. Az Alkotmány tehát a környezethez való jog esetében „jog”-ról szól, amelyen azonban nem lehet alanyi jogot érteni, a jogvédelem szintjét és eszközeit csak a jogalkotó határozhatja meg. Ha a környezethez való jog alanyi jogként értelmeznénk, azzal tulajdonképpen a jogalanyok kezébe kerülve (az állam és a többi jogalanya) teljesíthetetlen elvárásokhoz vezetne. Tartalmilag tehát elsősorban állami feladatról (kötelességről) van szó, a környezethez való jog azonban mégsem pusztán deklaráció. Az Alkotmánybíróóság szerint „[a] környezethez való jog valójában az élethez való jog objektív, intézményi oldalának egyik része: az emberi élet természeti alapjainak fenntartására vonatkozó állami kötelességet nevesíti külön alkotmányos jogként.”¹⁶ Az állam környezetvédelmi kötelezettségei tehát az Alkotmánybíróóság értelmezése alapján az Alkotmány 18. §-a hiányában is levezethetőek lennének az élethez való jogból. Az Alkotmánybíróóság szerint azonban az állam nem feltétlenül mulaszt akkor, ha a környezet ellenében dönt, de biztosan mulasztásba esik akkor, ha a környezeti érdekek nincsenek befolyással a döntéseire. A környezet védelme tehát állami kötelezettség, azonban az állam nem köteles „maximális környezetvédelem” biztosítására, hiszen egyetlen ország sem képes differenciálás nélkül ilyen teljes területén garantálni: a környezet terhelése a civilizáció szükségszerű velejárója. Az Alkotmánybíróóság szerint a védelmi szint meghatározása az állam, s elsősorban a jogalkotó feladata. Az Alkotmánybíróóság gyakorlatában egyetlen tartalmi (garanciális) szempontnak kell befolyásolnia a jogvédelem szintjét, s ez pedig az, hogy a jogvédelem rendelkezése a környezetromlás megelőzése. Az állami fellépésnek (a jogalkotásnak)*

vannak olyan korlátai, amelyek befolyásolják a már elért védelmi szint alakulását. Az Alkotmánybíróság által érvényesített „*non derogation principle*”, a védelmi szinttől való visszalépés tilalma alapján a környezetvédelem jogszabályokkal már elért szintjét az állam nem csökkentheti, „... *kivéve, ha ez más alapjog vagy alkotmányos érdek érvényesítéséhez elkerülhetetlen*”, de „*a csökkenés mértéke az elérni kívánt célhoz képest ekkor sem lehet aránytalan*”. Az Alkotmánybíróság szerint továbbá az állam nem élvez szabadságot abban, hogy a környezet állapotát romlani engedje vagy a romlás kockázatát megengedje (a környezetromlás elkerülésének kötelezettsége). Láthatjuk, hogy a magyar Alkotmányban a környezethez való jog – az Alkotmánybíróság értelmezése szerint – túlnyomóan objektív, intézményvédelmi oldalról jelenik meg, azonban ez nem befolyásolja ezen jog alapjogi jellegét. A környezethez való jog részjog-sítványai, amelyek a környezeti demokrácia konkretizálódásaként foghatók fel, azonban nem jelennek meg az alaptörvényünkben. Ezen jogok törvényi szinten nyertek kodifikálást, mindazonáltal visszavezethetőek az Alkotmányban meghatározott környezethez való jogra (mint a környezeti demokrácia alapjára).

A környezeti demokrácia alapjait tehát a nemzetközi dokumentumok, valamint az Alkotmány rakja le, s maga a jogrendszer egésze, továbbá a jogszabályok végrehajtása konkretizálja, tölti meg végrehajtható tartalommal. A környezeti demokrácia szempontjából a következő jogszabályok a legjelentősebbek¹⁷:

- a Polgári Törvénykönyvről szóló az 1959. évi IV. törvény;
- az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. törvény;
- a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény;
- a környezetvédelem általános szabályairól szóló 1995. évi LIII. törvény;
- a közhasznú szervezetekről szóló 1997. évi CLVI. törvény;
- az országhatáron áterjedő környezeti hatások vizsgálatáról szóló, Espoóban (Finnország), 1991. február 26. napján aláírt egyezmény kihirdetéséről szóló 148/1999. (X. 13.) Kormányrendelet
- az Aarhus-i Egyezmény kihirdetéséről szóló 2001. évi LXXXI. törvény;
- a környezeti hatásvizsgálatról szóló 20/2001. (II. 14.) sz. Kormányrendelet;
- a közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól szóló 2004. évi CXL. törvény;
- az elektronikus információszabadságról szóló 2005. évi XC. törvény.

Láthatjuk tehát, hogy a környezeti demokrácia gyakorlati megvalósítását nem csupán környezetvédelmi törvények, hanem más jogterületről származó (főként az információkhoz való hozzáférést és az információk áramlását, valamint az eljárásban való részvételt biztosító) jogszabályok is megalapozzák. Jogrendszerünk azt a megfontolást követi, hogy Alkotmányunk deklarálja a kör-

nyezetvédelem, s ezzel a környezeti demokrácia alapjait (egészséges környezethez való jog), ehhez kapcsolódik továbbá az Alkotmánybíróság kiterjesztő és konkretizáló gyakorlata, végül a jogrendszer széles palettája foglalja a környezeti demokrácia gyakorlati oldalának részletetésével.

A KÖRNYEZETI DEMOKRÁCIA RÉSZVÉTELI ASPEKTUSA

„A modern technológiai társadalom demokratizálódása megköveteli, hogy a 'laikus' állampolgárok jogot kapjanak a fejlesztési irányok befolyásolására.”¹⁸

A társadalmi (szűkebb körben a civil¹⁹) részvétel indokai többfélék, felvázolható néhány olyan általános narratíva, amely a részvétel aspektusát emeli ki a környezetvédelmi döntéselőkészítés és döntéshozás során (lásd részletesen Bella–Pataki–Valené, 2003: 12–16.):

- *A koherens zöldpolitika hiánya.* Az egyik legjelentősebb – manapság pedig talán legaktuálisabb – érvelés szerint ugyan a pártoknak (mind a hatalomért küzdő pártoknak, mind a kormánypártoknak) van környezetpolitikai stratégiája²⁰, de ezen alakulatok jellemzően a jobb–bal kontinuum mentén rendeződnek. A környezettudatosságot propagáló zöld pártok pedig ritkán kerülnek igazán közel a hatalomhoz, így nem tud kibontakozni egy koherens, kormányzati szintre emelet zöldpolitika.
- *Az időhorizont problémája.* A jelenlegi képviseleti demokráciák politikai pártjai többnyire meghatározott kormányzati ciklusokban gondolkodnak. A civil erő képviselheti azt a folyamatosságot és hosszú távú koncepciókban való gondolkodást, amelyre valójában a pártpolitika lenne hivatott.
- *Közgazdasági szempontok.* Ebből az aspektusból is alapvető követelmény, hogy a döntéshozók környezeti szempontból is tökéletesen informáltak legyenek. Megemlíthetjük továbbá, hogy a szélesebb közönség döntéseibe való bevonásának is vannak gazdasági előnyei: hiszen ezzel a módszerrel kiküszöbölhető a tiltakozás, a bojkott eszközei. Ez egyrészt költségcsökkentő, pontosabban veszteségelkerülési tényező, továbbá növeli is a döntések elfogadottságát.
- *Szocializáció.* Az intenzív és elő állampolgári részvétel a közvetlen demokrácia intézményei „begyakorlásának” fontos terepe lehet a modern *zoon politikon* kinevelése szempontjából.
- *Erkölcsei elvárás.* Az ökológiai problémák sok embert érintenek és a károsodók csoportjai erősen eltérnek egymástól, ezért alapvető erkölcsi elvárásnak tűnhet az érintettek bevonása és a részvételi lehetőségek biztosítása a döntéshozási eljárásban.

– *Right-to-know*. A nemzetközi környezetvédelmi jogban megjelent és megerősödött a környezeti információhoz jutás joga, az informáltság joga, amely hazánkban is egyre inkább teret nyer.

A rendszerváltás előtt²¹ is meghatározó volt a környezetvédelmi mozgalmak szerepe, azonban ezeken a területeken is érvénysült a pártállami dominancia. Mindazonáltal a környezetvédelem volt az a terület, amelyen megindultak az első társadalmi mozgalom-kezdemények, amelyeknek ugyan jelentős szerepük volt a rendszerváltás előkészítésében, azonban a rendszerváltás során „feloldódtak” a kibontakozó politikai pártok elegyében. Az 1970-es évek vége felé indul meg az a beérési folyamat, amely az 1980-as évek elejére megteremtette a környezetvédelmi mozgalom gyökereit. Az 1980-as évek elejéhez kötődik a korszak nagy mítoszának, környezetvédelmi szervező erejének, a Bős–Nagymarosi problematikának a kialakulása. Az 1980-as évek folyamán végig erős szervező erő volt a Duna-mozgalom. A létrejövő csoportok megalakulásuktól fogva markánsan megjelenítették a környezet- és természetvédelem érdekeit, legtöbbször szétfeszítve azon kereteket, amelyeket egy pártállami rendszer a spontán önszerveződő csoportok számára teremtett. Az erősödő környezetvédelmi mozgalmak nem kaptak érdemi választ a kommunista elitől, ezért tevékenységük fokozatosan az utcára tevődött át. A mozgalmak nyílt fellépése tovább gyorsította a politika iránt érdeklődők beáramlását, a környezetvédelem politizálását. Bár a politikai rezsim sokáig elkerülte a környezeti kérdésekkel való foglalkozást, azonban a későbbiek során bebizonyosodott, hogy a felvetett gondok nemcsak valódiak, de mélyen a társadalmi rendszerben gyökereznek. A környezet- és természetvédő értelmiség erős motivációja az adott rendszer keretei között előbb-utóbb a politikai érdeklődés és aktivitás megerősödését is eredményezte. Ebből következik az, hogy a rendszerváltás során nemcsak a szakpolitikai, de a formálódó politikai elit is építkezett a környezetvédelmi mozgalmakból. Az állampárt ráébredt arra, hogy a környezetvédelem, amely a nyugati blokkban már fontos politikai tényezővé vált, s részben meghatározta a politikai erőviszonyokat, egyre nagyobb szerephez jut a világgazdaságot meghatározó országok és integrációk nemzetközi politikájában és ezért a polgárok révén a politikai erőteret meghatározó jelentős faktorrá válik előbb-utóbb a belpolitikában is. Ettől kezdve megváltozott az állampárt stratégiája is: jelentős erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy a környezetvédelmet leválasszák a szerveződő, ellenzékként fellépő környezetvédelmi mozgalomról, s azt központilag létrehozott, ellenőrzött szervezetekhez kapcsolják.

A környezeti mozgalmak egyrészt teret adtak a kezdeti politizálásnak, másrészt a rendszer lebontásában, a fenntarthatatlanság tudatosításában is nagy szerepet játszottak. Fontos megjegyezni, hogy a rendszerváltás formálódó politikai ellenzéke mind személyek szintjén, mind pedig programok szintjén összekapcsolódott az ökológiai mozgalmakkal. Az 1988-tól prosperáló zöldmoz-

galom tulajdonképpen a rendszerváltás egyik mozgósító, katalizátor tényezőjeként funkcionált. Azonban azt is le kell szögezzük, hogy a kialakult pártok később „elszívták” a legfontosabb zöldeket, így a zöldmozgalom (paradox módon) éppen a rendszerváltás után vesztette el korábbi egységét.

Elmondhatjuk tehát azt, hogy a rendszerváltás során kiépült magyar demokrácia tartalmazott egy (továbbfejleszhető) *ökológiai magot*. Ez az ökológiai irányvonal a rendszerváltás utáni időszakban is folytatódott: a környezetvédelmi joganyag korszerűsödött, kiépültek az állampolgári részvétel legfontosabb formái, sőt elmondhatjuk azt is, hogy a demokratikus játékszabályok ezen a területen a legkidolgozottabbak közé tartoznak. A környezeti demokrácia rendszerében több szinten beszélhetünk társadalmi részvételről. *Általános értelemben* a társadalmi részvétel a programok, a politikák kidolgozásában való közvetlen részvétel lehetőségét jelenti a többféle társadalmi érdeket képviselő csoportok (érintettek) számára, ha olyan korai fázisában van lehetősége bekapcsolódnia az állampolgároknak a közösségi döntés folyamatába, ahol még a szereplők között elképzelhető konszenzusos megoldás. A környezeti demokrácia értelmezési keretében a társadalmi részvétel a civil szereplők esetében *konkrétan* is meghatározható, nevezetesen a jogszabályok által biztosított, továbbá a jogszabályok által nem szabályozott civil beavatkozási lehetőségek rendszerében:

A civil aktorok környezetpolitikai részvevői és befolyásolási lehetőségei Magyarországon²²

Részvételi forma	Jogi szabályozottság	Alkalmazás ²³	Döntési szint
Szakmai anyagok készítése (<i>szakmai részvétel</i>)	Jogilag nem szabályozott	Gyakori	Európai szint Országos szint Helyi szint
Részvétel a környezetvédelmi jogalkotásban, jogszabályok véleményezése (<i>jogalkotási részvétel</i>)	Jogilag szabályozott	Közepesen gyakori	
Részvétel egyedi közigazgatási eljárásokban (<i>eljárási részvétel</i>)	Jogilag szabályozott	Gyakori	
Lobbitevékenység (<i>lobbibrészvétel/befolyásolás</i>)	Jogilag szabályozott	Gyakori	
Tüntetések, utcai megmozdulások, bojkott, nyílt levél (<i>társadalmi befolyásolás</i>) ²⁴	Jogilag részben szabályozott	Viszonylag gyakori	
A részvétel egyéb, deliberatív formái (<i>deliberatív részvétel</i>) ²⁵	Jogilag szabályozott	Nem elterjedt	

A szakpolitika kialakítása – a tervezés – döntően a kormány feladata (illetve a tervezés és a jogalkotás terén a népképviselői szervekre is feladatok hárulnak), a végrehajtásért való felelősség szintén a testületé. A kormány döntése az is, hogy mennyiben von be a szakpolitikai tervezésbe külső segítséget, meny-

nyiben veszi figyelembe a civil szervezetek és szakértők tanácsait, háttéranyagait. A környezetpolitika alakítása tipikusan olyan szakpolitikai terület, ahol nem csak, hogy érdemes figyelembe venni a civil szót, hanem szükséges is. Az elmúlt időszakban egyre több civil szereplő hangsúlyozta a hazai zöldfordulat szükségességét, s egyes elképzelések szerint a pénzügyi és gazdasági válsággal eljött a „zöld New Deal” korszaka is (lásd részletesebben: Antal, 2009a). A civil programok és elképzelések azonban nem egyidősek a válsággal: korábban is fogalmazódtak meg tervezetek az államháztartás és a költségvetés zöld reformjával kapcsolatban. Ezek a tendenciák hatást gyakoroltak egyben a politika szférájára: a már beágyazódott politikai szereplők környezetpolitikai érzékenységének kidomborításán, valamint új politikai szereplők megjelenésén keresztül. A Levegő Munkacsoport például 1992 óta készít szakmai anyagokat az államháztartás ökoszociális reformját illetően, 2008 áprilisának végén adta ki *A zöld államháztartási reform* című anyagot, májusban pedig egy terjedelmesebb programfüzetet *Az államháztartás ökoszociális reformja* címmel. Ezek a dokumentumok az államháztartás lehetséges reformjára tettek javaslatot, s olyan gyakorlati, közpolitikai megfontolásokat fogalmaztak meg, amelyek nagy része környezetvédelmi indíttatású. Az államháztartás környezet-központú reformja beleillik a „zöld New Deal” tendenciájába, hiszen itt is környezetpolitikai eszköz- és célrendszer jelenik meg az egyes szakterületeken (adóügy, költségvetés, mezőgazdaság). Az ökoszociális reformról szóló javaslatok a civil környezetpolitikai tervezés egyik alapidokumentumaként is felfogható, amely egy egységes „zöld” cél- és eszközrendszerben gondolkodik, ahol azzal találkozunk, hogy nem egy környezetpolitikai dokumentumnak vannak szakpolitikai leágazásai, hanem egy szakpolitikai dokumentum áll „zöld” alapokon. Az említett anyagok a civil tervezés egy szeletét képezik csupán: az amúgy is fejlett zöld civilszektor további prosperálásával egyetemben, egyre több és egyre jelentősebb civil szakpolitikai anyagok létrejötte várható, amelyek a mindenkori kormányzat szándékától függően (s bizonyos szempontból attól függetlenül is) befolyásolni fogják a környezetpolitikai tervezést és stratégiaalkotást.

A civil szféra tehát mint a közvetlen, illetve részvételi demokrácia metódusainak indukálója, aktív szerepet tölt be a környezeti demokrácia kialakításában. Lényegében ugyanazt a *civil állampolgári térfoglalást* kell a környezeti demokrácia mögött látnunk, mint korábban a közvetlen és részvételi tendenciák mögött. A helyzet annyiban más, hogy a környezeti demokráciát összefogja – a már bemutatott – elméleti keret (értékelmélet), míg a korábbi demokráciaelméletek inkább a döntés meghozásának módja és eljárása szerint strukturálódtak (cselekvésemélet). A környezeti demokráciában elmosódnak ezen procedurális határok a különböző elméletek között, azonban itt is elsőbbséget élvez a demokratikus deficitet korrigáló, a civil szektoron alapuló közvetlen döntés.

A HAZAI KÖRNYEZETI DEMOKRÁCIA GYAKORLATI ÉRTÉKELÉSE

A rendszerváltás utáni időszakban – mint láthattuk – kialakult a hazai környezeti demokrácia jogi szabályozási bázisa. Az Alkotmányon nyugvó garanciális rendelkezések kiépültek, mind a környezeti információhoz való hozzáférés, mind a döntéshozatalban való részvét, mind az igazságszolgáltatás területén, s többé-kevésbé a részvételre képesítés tekintetében is. A hazai környezeti demokrácia értékelését több vizsgálat is tartalmazza (lásd részletesebben: Antal, 2009b; Pataki, 2007). A megfelelő jogi rezsim ellenére a közigazgatás – a parttalan jogértelmezés nyomán – gyakran gördít akadályokat környezetvédelmi ügyekben az állampolgári részvétel elé (ez megnyilvánul abban, hogy sok dokumentumot az „előkészítő anyag” bélyegezéssel tesznek el nem érhetővé). Egyébként kiépültek azok a garanciarendszerek, amelyek megakadályozzák az egyes eljárások során az állam illegitim befolyását a civil szervezetekre. Ami pedig az információkhoz való hozzáférést illeti, ott azt tapasztalhatjuk, hogy hagyományosan jó minőségű szabályozás érvényesül az adatgyűjtés és adatkészletezés területein, de amint valamilyen üzleti érdek kerül a képbe, a helyzet megváltozik. Ezekben az esetekben az adat üzletileg *érzékennyé* válik, és a közigazgatás (az adott vállalattal egyetemben) elutasítja az információkérést. Megemlíthetjük továbbá, hogy a civil szervezetek csekély állami segítséget kapnak ahhoz, hogy érdemben részt vegyenek a döntésekben, bírósághoz forduljanak, illetve ahhoz, hogy képességeiket fejlesszék.²⁶

ÖSSZEFOGLALÁS

Előttünk áll tehát a környezeti demokrácia elméleti és (a hazai példákon keresztül bemutatott) gyakorlati oldala. A környezeti demokrácia témaköre komplex kutatási terület: magába olvasztja ugyanis a demokráciaelméletről való gondolkodást (a hagyományos teóriák átértelmezését); a környezetpolitika kialakításának mechanizmusait és a fenntarthatóság vizsgálatát; a normatív háttér bemutatását; végül pedig a civil szféra témaspecifikus elemzését. E témakörök minden bizonnyal fontos vizsgálódási pontok lesznek az elkövetkezendő évtizedekben. Álláspontom az, hogy *a környezeti demokrácia – a demokrácia új paradigmájaként – fogja meghatározni a XXI. századot*, s benne az emberi gondolkodás irányait. Valószínűleg nem ez lesz az egyetlen demokráciafelfogás a demokráciaelméletek rendszerében: *számos (talán ezzel konkuráló) paradigma fog kialakulni*. Ugyanakkor vitathatatlan, hogy a század kezdetén ez az elmélet, amely – egyfajta vitaindítóként – feltette és felteszi a korszak nagy kérdéseit, s a maga módján meg is kíséri a válaszadást. Jelen írásban csak egy mi-

nimális elméleti kiindulópont körvonalazására, s az ehhez kapcsolódó, immáron hazánkban is élő gyakorlat bemutatására tettem kísérletet. Így munkámat célszerű az új paradigmához kapcsolódó lábjegyzetnek vagy tartalomjegyzéknek tekinteni, amelynek teljessé tétele, megalapozása a tudományos közösség egészének a feladata. Mindehhez jó munkát kívánok magunknak!

JEGYZETEK

- ¹ Dryzek, John S. (2009): *Politikai és ökológiai kommunikáció*. 2009: 589.
- ² Ezen a ponton mindenképp utalnék az elitok szakértelmén és *szakszerűségén* (Bibó, 1986b: 505–522.) túl az elitok felelősségére és *szociális érzékére* (Bibó, 1986a: 221–241.).
- ³ A „rosszkezdő demokrácia” Kukorelli István kifejezése. Jelen kontextusban azt a folyamatot kívántam vele megragadni, amelynek keretében az állam és polgára elidegenedett egymástól. Ez a következő jelenségkomplexumra utal: az állampolgárok demokratikus ellenőrzési jogaikat csupán a szavazással (még inkább azzal sem) gyakorolják, az állam nem támaszt lehetőséget a polgároknak a döntéshozatalban való részvételére, általában is a polgárok dinamizálására – a másik oldalon pedig az állampolgárok nem is igénylik ezt.
- ⁴ „A deliberatív demokrácia ideálja és... gyakorlata nem kérdőjelezi meg a képviseleti rendszer fontosságát, nélkülözhetetlenségét. Ellenben alapjaiban kétségbe vonja azt, hogy önmagában a képviseleti rendszer alkalmas forrása és megőrzője hosszú távon a demokráciának, a fenntarthatóságnak és az igazságosságnak. Ugyanis a jelenleg ismert képviseleti demokráciák nem véletlenül válnak áldozataivá az uralkodó társadalmi csoportok érdekeinek, végső soron akár elveszítve magának a demokráciának a lényegét, üres, pusztán formálisan demokratikus csontvázakat hátrahagyva.” Pataki, 2007.
- ⁵ Azért használom az *első* sorban kifejezést, mert minden demokráciaelmélet immanens módon egyben értékelmélet is, hiszen a politikai rendszer egyik legfontosabb érték kategóriájára, a demokráciára vonatkozik.
- ⁶ A demokratikus cselekvést itt a lehető legszélesebb körben értelmezhetjük: a hagyományos demokráciaelméletek nyomán létrejött intézmény- és eljárásrendszerhez kapcsolódó cselekvések összességét.
- ⁷ „Az ideológiát nem csak megalkotni, hanem fogyasztani is kellett valaminek.” idézi Meadowcroft, 2009: 337.
- ⁸ Célszerű nyitva hagyni az ököcentrikus elméletalkotás lehetőségét: jelen tanulmány a *környezeti demokrácia* elméletével foglalkozik, azonban a zöld politikai, filozófia szféra rendkívül dif-fúz, éppen ezért számolni kell további elméletek kialakulásával, illetve szóban a forgó elmélet továbbfejlesztésével.
- ⁹ A környezeti demokrácia fejlődési fokára lásd a tanulmány „gyakorlati” részét. Éppen a környezeti demokrácia gyakorlati oldalának relatív fejlettsége miatt mutatom be ezt az elméletet, mint az új demokráciaelméletek úttörőjét.
- ¹⁰ Ebből a szempontból természetesen ez az elmélet is antropomorfnak mondható, ugyanakkor az emberközpontúság nem bír kizárólagos jelleggel is: sokkal inkább valaminek (egy környezetorientált társadalomnak) a kezdete, semmint a vége.

- ¹¹ A környezeti demokrácia elméletét itt főként (a Dryzek által tárgyalt) kommunikatív szempontból mutatjuk be, lévén, hogy ezen az irányvonalon volt képes kialakítani a környezeti demokrácia elmélete a később ismertetésre kerülő intézményes (gyakorlati) vívmányokat.
- ¹² A gazdasági-pénzügyi válság nyomán kibontakozó *Green New Deal* és az ehhez kapcsolódó civil tendenciákról lásd bővebben: Antal, 2009a.
- ¹³ Normatív-technikai aspektus alatt a környezeti demokrácia jogszabályi (különösen az alkotmányos), tehát kodifikált hátterét, valamint ezen területek konkrét (technikai, gyakorlati) megvalósulását értjük.
- ¹⁴ Fodor László (2006): *Környezetvédelem az alkotmányban*. A Gondolat Kiadó és a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának kiadványai közös kiadványai IV. 2006: 62.
- ¹⁵ A 2001. évi LXXXI. törvény hirdette ki.
- ¹⁶ 28/1994. (V. 20.) AB határozat.
- ¹⁷ A felsorolás nem csupán a környezeti demokrácia normatív oldalát meghatározó jogszabályokat, hanem a civil részvétel alapvető dokumentumait is tartalmazza.
- ¹⁸ Pataki György (2007): Társadalmi részvételi technikák a demokrácia szolgálatában.
- ¹⁹ Társadalmi részvétel alatt általában az állampolgárok és az adott országban élők, míg civil részvétel alatt a szervezett civil társadalmi intézmények mentén való érdekérvényesítést, valamint a közpolitika-formálást értem.
- ²⁰ Erről lásd majd részletesebben: Antal Attila: *Környezetpolitikai tervezés és stratégiaalkotás Magyarországon*.
- ²¹ A következőkben a rendszerváltás előtti zöld mozgalomról ejtek néhány szót, mégpedig azért, hogy előttünk álljon az a kiindulópont, amely a hazai környezeti demokrácia megalapozását jelentette. A rendszerváltás utáni állapotok tekintetében csupán a szélesedő részvétel lehetőségeiről beszélek. A környezetvédelmi civilszervezetek döntéshozásban való részvételére lásd: Szabó, 1999; Szabó 2005; Fonyó–Tomay, 2007; F. Nagy–Fülöp–Móra, 2002; Bela–Pataki–Valené, 2003; Glied, 2008.
- ²² A részvétel elemzésére lásd Bela–Pataki–Valené, 2003.
- ²³ Jelen besorolás „önkéntesnek” mondható abból a szempontból, hogy csupán a civil oldal erőfeszítéseit veszi figyelembe. Elmondhatjuk, hogy hazánkban a civil részvételnek bár van kialakult intézményrendszere, de a közpolitikai döntéshozók gyakran minden eszközzel küzdenek a civil szó formálissá tételéért, sőt általában is kevés az olyan kutatás, amely a civil érdekérvényesítés „hatásvizsgálatára” irányulna (lásd erre: F. Nagy–Fülöp–Móra, 2002; Glied, 2008).
- ²⁴ Ezen megoldások nem tartoznak a társadalmi részvételt biztosító intézményi megoldások közé, inkább az elégedetlenséget kifejező eszközök és nem intézményesített döntési eljárások, ezáltal sokkal inkább civil befolyásolási eszközök.
- ²⁵ Lásd részletesebben: Antal, 2009b; Pataki, 2007.
- ²⁶ Az Access Initiative, 2006 alapján.

IRODALOM

- Antal Attila: *Környezetpolitikai tervezés és stratégiaalkotás Magyarországon*. Tanulmány (megjelenés alatt)
- Antal Attila (2009): *Zöld utakon*. Méltányosság Politikaelemző Központ. (Antal, 2009a) <http://www.meltanyossag.hu/files/meltany/imce/doc/kp-zoldutakon-090421.pdf> (Letöltve: 2009. október 21.)
- Antal Attila (2009): *Minden hatalom a népé?* HVG Online. (Antal, 2009b) http://hvg.hu/velemeney/20090813_demokracia_meltanyossag_kepviselet.aspx (Letöltve: 2009. október 21.)
- Bibó István (1986a): *Elit és szociális érzék*. in Vida István (szerk.): *Bibó István – Válogatott tanulmányok I. Kötet*. Magvető Könyvkiadó, 221–241.
- Bibó István (1986b): *Értelmiség és szakszerűség*. in Vida István (szerk.): *Bibó István – Válogatott tanulmányok II. Kötet*. Magvető Könyvkiadó, 505–522.
- Bánda Gyula (2006): *Környezetjog*. Osiris Kiadó.
- Bela Györgyi–Pataki György–Valené Kelemen Ágnes (2003): *Társadalmi részvétel a környezetpolitikai döntéshozatalban* (Public Participation in Environmental Policy Decisionmaking: Application of Decision Support Tools) Magyarország az ezredfordulón c. stratégiai kutatás, BKÁE Környezettudományi Intézetének tanulmánya.
- Boda Zsolt (2004): *Globális ökopolitika*. Helikon.
- Bohman, J. (1997): *Deliberative Democracy: Essays on Reason and Politics*. MIT University Press.
- Budge, Ian (1996): *The new challenge of direct democracy*. Cambridge, Polity Press.
- Budge, Ian (2000): *Deliberative Democracy versus Direct Democracy – plus political parties*. In: Saward, Michael (szerk.): *Democratic Innovation: Deliberation, Representation & Association*. London, Routledge. 195–212.
- Dryzek, John S. (2009): *Politikai és ökológiai kommunikáció*. In: Scheiring–Jávör, 2009: 331–352. Megjelent: Dryzek, John S. (1996): *Political and Ecological Communication*. In: Mathews, Freya (szerk.): *Ecology and Democracy*. London, Frank Cass, 13–30.
- Dobson, Andrew (2009): *Stratégiák a zöld változásért*. in Scheiring–Jávör, 2009: 600–620. Megjelent: Dobson, Andrew (1998): *Strategies for Green Change*. In: Dryzek, John S. – David, Schlosberg (szerk.): *Debating the Earth: The Environmental Politics Reader*. Oxford, Oxford University Press, 539–556.
- Elster, J. (1998): *Deliberative Democracy*. Cambridge, UK, Cambridge University Press.
- F. Nagy Zsuzsa–Fülöp Sándor–Móra Veronika (2002): *A környezeti demokrácia megvalósulása Magyarországon*. Environmental Partnership, Typóézis Kft.
- Fodor László (2006): *Környezetvédelem az alkotmányban*. A Gondolat Kiadó és a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának kiadványai közös kiadványai IV.
- Fülöp Sándor (2002): *Környezetvédelmi demokrácia a gyakorlatban. Kézikönyv a közösségi részvételről környezetvédelmi és vízügyi hatóságok szakemberei részére*. Közép- és Kelet Európai Regionális Környezetvédelmi Központ.
- Fonyó Attila–Tomay Kyra (2007): *A magyarországi zöld szervezetek a politikai döntéshozatalban*. in Köttő-jelek 2006. (szerk.) Némedi Dénes–Szabadi Vera. ELTE TáTK. Budapest, 2007.
- Habermas, Jürgen (1984): *The Theory of Communicative Action I: Reason and the Rationalization of Society*. Boston, MA: Beacon.

- Habermas, Jürgen (1987): *The Theory of Communicative Action II: Lifeworld and System*. Boston, Beacon.
- Glied Viktor (2008): *Civil szervezetek szerepe a környezetvédelmi ügyekben*. Pécsi Politika Tanulmányok V. (Kákai László, szerk.), Pécs.
- Illés Zoltán–Medgyesi Balázs (1998): A környezet- és természetvédelmi mozgalom szerepe a rendszerváltásban. In: Schmidt Mária–Tóth Gy. László (szerk.) (1998): *Janus-arcú rendszerváltozás*. Kairosz Kiadó.
- Nizák Péter – Péterfi Ferenc (2005): A közösség szerepe a jogérvényesítésben és a képességek fejlesztésében. In: Márkus Eszter (szerk.) (2005): *Ismerd, értsd, hogy cselekedhess: Tanulmányok a részvételi demokrácia gyakorlatáról*. NOSZA.
- Meadowcroft, James (2009): Zöld politikai perspektívák a huszonegyedik század hajnalán. In: Scheiring–Jávor, 2009: 331–352. Megjelent: Meadowcroft, James (2001): *Green Political Perspectives in the Dawn of the Twentyfirst Century*. In: Freedon, Michael (szerk.): *Reassessing Political Ideologies: The durability of dissent*. London. Routledge, 175–192.
- Kuhn, Thomas (1984): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat, Budapest.
- Mason, Michael (1999): *Environmental Democracy*. Earthscan Publications Ltd.
- Pataki György (2007): Társadalmi részvételi technikák a demokrácia szolgálatában. In: *Civil Szemle*, 2007/3.
- Pateman, Carol (1970): *Participation and democratic theory*. Cambridge, Camb-Typotex.
- Sartori, Giovanni (1999): *Demokrácia*. Osiris, Budapest.
- Scheiring Gábor–Jávor Benedek (szerk.) (2009): *Oikosz és Polisz. Zöld politikai filozófiai szöveggyűjtemény*. L' Harmattan. (Scheiring–Jávor, 2009)
- Szabó Máté (szerk.) (1999): *Környezetvédelmi civil kezdeményezések Magyarországon*. Villányi úti könyvek, Budapest.
- Szabó Máté (szerk.) (2005): *Civil társadalom: elmélet és gyakorlat*. Rejtjel Kiadó.
- The Access Initiative – European Regional Report (2006): *Environmental Democracy: An Assessment of Access to Information, Participation in Decision-making and Access to Justice*. In: *Environmental Matters in Selected European Countries*.